

Драгана ВЕЉКОВИЋ СТАНКОВИЋ
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

О ИМЕНОВАЊУ ЧОВЕКА КАО МАТЕРИЈЕ И ПРЕДМЕТА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ*

Семантичка деривација лексема које денотирају неживе ентитете може се сматрати језичком универзалијом, а њени исходи, утемељени на персонификацији и антропоморфизацији, специфични су у сваком језику. Зато је циљ овог рада испитивање и когнитивнолингвистичко сагледавање човековог социјално, карактерно и емотивно условљеног етнолингвистичког профила оцртаног у кругу реилексема у српском језику.

Кључне речи: српски језик, реилексеме, људске особине, антропоцентрична семантичка деривација, фигуративно значење.

1. Уводне напомене

Човеков дух и језик оживљавају свет предметног тако што им приписују властита својства. Мислећи и говорећи о сегменту свог окружења који не поседује карактеристику *хумано* (па тиме и сему *људско*), без обзира на то припада ли или не припада свету живог / анимантног (уп. животиња, биљка; предмет, материја и др.), човек у свој систем вредности уводи све што га окружује; успоставља аналогije које се тичу форме, функције, позиције и сваковрсних потенцијала (нпр. квантитативних, кинетичких, структурних и др.), а потом их продева кроз себи, тј. изворним говорницима једног језика својствену мрежу културних, социјалних, етичких и естетских критеријума. Зато семантичку деривацију утемељену на пер-

---

* Рад је написан у оквиру пројекта 178006 *Српски језик и његови ресурси*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије; представља скраћену и преуређену верзију рада „О антропоцентричној семантичкој деривацији реилексема у српском језику” (НССУВД 48/3, у штампи).

сонификацији и антропоморфизацији, као аналогним процесима, можемо схватити као језичку универзалију, док исходе ових компатибилних процеса – усклађене с културом и традицијом одређене језичке заједнице – треба сматрати (етно)специфичностима „уграђеним” у поједине језике.

Начин опојмљавања прототипичних човекових особина од стране говорника српског језика као матерњег може се посматрати кроз избор и структуру изворних домена преко којих се разумевају позитивне и негативне стране људског карактера (уп. *тврђ, мек, чврст, крут, оштар, туп ... човек*). Идентификација са неживим ентитетима даје слободу промишљања целокупног окружења тако што се поједини предмети, њихова структура, намена, материја(ли) од којих су саздани, начини примене, па и статус који је тим објектима приписан на основу употребне или које друге (нпр. симболичке) вредности много еластичније транспонују у духовни и културни живот човека, јер је човек креатор већине неживих ентитета (изузимајући материју која у природи постоји независно од њега; уп. *дрво, камен, злато* и сл.).

Особеност семантичке деривације реилексема видимо у удаљености изворног и циљног домена, која је у овом случају много већа неголи код зоолексема и фитолексема, јер симултани процеси персонификације, тј. антропоморфизације објеката (ствари и материје) и реификације хуманог домена подразумевају виши степен апстраховања и сложеније асоцијативне путеве.

Значај испитивања концептуализације реилексема у српском језику, али и свих других антропоцентрично усмерених фигуративних значења у оквиру Великог круга постојања, видимо у томе што нам оно омогућава идентификацију и детаљније сагледавање бихевиористичких културама, тј. културноспецифичних чинилаца који се реализују у језику, представљајући својеврстан мост између културе и језика којим изворни говорници на когнитивном и вербалном плану артикулишу себи својствене вредности. Истраживање је ослоњено на корпус који чине дескриптивни речници српског језика (РМС, РСАНУ, РСЈ) и Корпус савременог српског језика Математичког факултета у Београду (СрпКор2013), а бави се метафонијски утемељеним (само)идентификацијским процесима са светом инанимантног у српском језику.

2. Опредељивање човека у мисли и језику

2.1. КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЈА ЧОВЕКА КАО ОБЈЕКТА. Виђење себе у неживом захтева добро познавање властитог бића, понајпре због несличности, али и због неопходности да се овакав концепт ослони на дубље разумевање неживог ентитета као изворног домена, што подразу-

мева комплексне релације између форме, материје, садржине и суштине предметног и људског.

На први поглед чини се да би очекивани исходи концептуализације човека као *објекта* недвосмислено водили поимању људског бића као инертног и статичног, јер је инанимантност инхерентно својство предмета, чија егзистенција, употреба, па и потенцијална мобилност зависе искључиво од људи као њихових креатора. Но, као што детаљнији увид у когнитивно саодношење ових несродних домена показује, појмовна реификација, на којој почива развој фигуративних значења лексема које денотирају предмете не утиче битно на снижавање или укидање динамичних својстава *људског*, и то из три разлога: (1) најпре зато што се квалитет објекта често посматра као (потенцијално) делатан када је у питању карактеризација човека (нпр. атрибуција особе придевима *крхак*, *тврђ*, *широк*, и сл. указује на подразумевани степен кохеренције или запремања простора преко којих се непосредно асоцира(ју) начин(и) *понашања* и *делатног испољавања* носилаца овако именованих карактерних особина; исп. Вељковић Станковић 2018: 209–219); (2) други разлог тиче се облика употребе одређеног објекта који се непосредно повезује с типичним *реаговањем* или социјалном улогом особе (уп. *марионета*, *играчка*, *машице* и сл.); најзад, (3) изразиту динамику сличних метафоричких реализација откривамо код глагола којима се именују радње које се приписују човеку-објекту, зато у овом раду управо њима посвећујемо највећу пажњу. Лексеме овог типа, генерално узевши, гранају се у два правца, (а) у смеру грађње и (само)обликовања, који бисмо означили као (само)креирање (*изградити* /се/, *изоштрили* /се/ и сл.) и (б) у правцу *деструкције* (уп. *сломити*, *срушити*, *пући* и сл.). Реификовано људско биће посматра се, дакле, као објекат манипулације, конструкције, реструктурисања и деконструкције, а оно при томе може бити објекат, субјекат деловања или носилац обеју функција истовремено (аутокреација : аутодеструкција). Зато као резултат метафоричког и метонимијског постваривања хуманог (уп. *барјак*, *перо*, *перјаница* и др.) посматрамо лексеме којима се именују целовити објекти (именице), материја (*земља*, *камен*, *рђа*), квалитети материјала приписани реификованом објекту (*завезан*, *закренут*), специфични облици, садржалаљи (*ћошкаст*, *шупаљ*, *празан*) и речи које оцртавају радње и процес(е) чији је типични објекат предмет (*наоштрили се*, *скресати*, *изрибати* и сл.). У многим случајевима реификација се јавља код семантички и творбено повезаних лексема (уп. *хладан*, *охладити се*; *експлозиван*, *експлодирати*), али тада, као и када су у питању конверзија (прид. *отворен*, прил. *отворено*) и деривација (уп. РСАНУ: к̑амѐн 1. в. фиг. *особа чврстог, постојаног карактера*. г. фиг. *неосетљива, хладна особа*; к̑аменица 6. фиг. а. (ж и м) погрд. *човек који ћути као камен*; к̑аменити се 2. фиг. а.

постајати непомичан, непокретан, као без живота. и сл.), фигуративна значења остају у оквирима исте когнитивне матрице.

Материјално окружење зато сагледавамо као веома широк и захваћан изворни домен чија перцептивна доступност омогућава испитивања заснована на непосредном искуству, што олакшава посматрање путева утеловљавања. Наиме, типичан предмет је материјална појава у простору и времену (исп. РМС, *s.v. предмет*), тродимензионалан, нежив ентитет, чулно опажљив, операбилан, саздан од материјала одређених карактеристика, једноставан (монолитан) или сложен (вишеделан) и непокретан, већином зависан од човека (или човеку намењен). С друге стране, човек је живо, разумно, друштвено биће које поседује емоције, способност говора, стварања (социјалних, културних и др. добара), људи се у свом делању руководе властитом вољом и носиоци су различитих карактерних и моралних особина. Човек је истовремено типични корисник и креатор предмета, и то му, упркос удаљености од домена *неживо*, обезбеђује повлашћену улогу сувереног концептуализатора.

Управо човекова потреба да разуме властиту природу активира резервбилне метафоричке споне са свим изворним доменима обухваћеним Великим кругом постојања. Када је у питању карактеризација, те споне морају „отеловити” његове особине које припадају домену апстрактног, те је пут концептуализације најпре утрт општом метафором ЧОВЕК ЈЕ ОБЈЕКАТ, преко које се „материјализују”, тј. реификују и људска осећања, активности, облици делања, па и етичке вредности, нпр. преко метафоре чистоте (*блато, каљуга, глиб*) и помоћу сликовне схеме вертикалности (Расулић 2004: 215) (нпр. *врх : дно*).

2.2. КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЈА ЧОВЕКА КАО МАТЕРИЈЕ. Личност се посматра као материјал (Лејкоф и др. ²1991: 209), а особине као својства материје (уп. *мек, крут, тврд* и сл.). Отуда је разложно поћи од библијске метафоре ЧОВЕК ЈЕ ЗЕМЉА, коју препознајемо у једном од значења им. *земља* (РСАНУ: *земља* 3. а. *фиг. нар. земаљско, смртно створење, биће које ће се и само претворити у земљу*). Пословица *Земља по земљи ходи*, коју бележи Вук, сведочи о дубини и чврстини каузалних (и судбинских) веза између људског и материјалног. Социјалне и моралне вредности такође се очитују у фигуративним значењима различитих облика материје, а међу њима није мали број оних којима се маркира отпадништво због припадности нижем, потцењеном слоју (*шљам, мутљаг, талог*); стигматизованости се придружују морална и духовна маргинализација (РСАНУ: *каљуга* 2. *фиг. беда, духовна, морална прљавиштина, гадост; одвратност*). У овој лексичкој подгрупи најразуђенију негативну фигурацију има им. *блато*, којом се именује изопштена друштвена група (6. *фиг. олош, шљам*), најнегативније особине те групе (7. *фиг. а. поквареност, развраћеност*), удес и стање оних који се налазе у незавидном положају (7. б. *тешко стање*,

беда, понижење), али и непримерено вербално понашање (8. *фиг. ружне речи, измишљотине, клевете*).

Одбојност према таквој материји, па самим тим и према човеку коме се слична својства приписују може се односити не само на одсуство чистоте (нпр. *окаљан, укаљан, облаћен*; уп. НЕМОРАЛ ЈЕ ПРЉАВШТИНА : МОРАЛНОСТ ЈЕ ЧИСТОТА, Лејкоф и др. ²1991: 186), већ и на лоше структурне и непријатне тактилне особине (нпр. *љига, љигав, љигавац = онај који је љигав, нестабилан, несигуран, неодређен /у погледу карактерних особина, достојанства, поноса/*; исп. РСАНУ).

Општа метафора квантитета (ВРЕДНО ЈЕ ВЕЛИКО) управља асоцијативним процесом који недостатак или смањивање квантитета маркира као негативну појаву (исп. *плитак, тесан, ускогруд* и сл.; Вељковић Станковић 2018: 215–216), па отуда, у складу с деловањем, метонимијом *начин деловања материје за начин човековог понашања* добијено је значење им. *стипса = циција, шкртац, тердица* (РМС).

Позитивне стране наглашене кохерентности¹ (чврстине) испољавају се јасније приликом спецификације материјала који се, поред тврдоће, одликују и несавитљивошћу, а пре свега издржљивошћу. Тако именице *камен, челик, кремен*² и сл. и од њих изведени придеви и глаголи (уп. *прид. камен,*

¹ Слаба структура материје асоцијативно се повезује са недостатком снаге, нејакошћу физикуса и карактера (уп. РСАНУ: *пекмез* 2. а. *слабашина, нејака особа, слабић, мекушац /и у физичком и у карактерном смислу/*; б. *размажена особа /обично дете/*; *пекмезаст слаб, нејак, размажен*; *пекмезенко особа без воље, одлучности и сл., слабић, мекушац*). Чак и када је у питању цењена, фина материја пријатна на додир, поред позитивних значења (уп. РМС *свиљен* в. *пријатан /о гласу/*; РСЈ: *фиг. пун обзира, мек, питом: ~ човек*), управо због недостатка чврстине залази и у домен непожељног (РСЈ: *слабе физичке издржљивости, неотпоран*; уп. РМС *свиљењак* 2. *фиг. онај који је одрастао у удобности и богатству, размаженко*).

² Овде наводимо само фигуративна значења речи која се односе на човека како их доносе велики описни речници српског језика.

РМС: *челик* 3. *фиг. онај који је чврст, јак, издржљив; јунак*. – Оно што је у гору отишло, оно је челик, оно су срца што не могуше трпети неправду. *Вес.* 4. (у атрибутској служби) *челичан, чврст, отпоран, постојан, издржљив: ~ човек*.

РСАНУ: *крѐмѐн* 2. *фиг. (у истицању физичких и карактерних својстава) а. онај који је чврст, отпоран, јак; отресита, сналажљива, брза, ватрена особа*. – А како ми се чини отресит је момак. – Прави кремен! ... Што уради оно ти је ... свесрдно урађено (Глиш. 1, 109). б. *онај који остаје при својој речи, одлучи и сл., онај који је непоколебљива, несаломљива врста карактера*. – Као, море! Ватра! Кремен! Челик карактер (Срем. 15, 14). 3. (у атрибутској служби, као први део неправих сложеница) *постојан, издржљив, храбар; окретан, брз, вредан*. – Ранко је био кремен дете. Био је руку чистих као злато, а вредан као кртица (Дач. Ж. 2, 44).

РСАНУ: *ка̀мѐн* 1. в. *фиг. особа чврстог, постојаног карактера*. – Никад ниси могла чути да сам те ја гдје оговарао, а видео сам ја много ... Али ја сам камен (Франич. Ј. 2, 147). г. *фиг. неосетљива, хладна особа*. – па добро ... и ја нисам камен, мислим и ја на све то (Вас. Д. 2, 111). *фиг. тешка брига, невоља, мора*. – А мени је камен на души ... Теби ћу ево ... казати: гризем се што никако не могу да се спреим за оно што ме чека (Сек. 5, 197).

челичан; гл. *челичити* /се/), у складу с перцепцијом и богатим искуствима које човек има с овим материјалима, апострофирају постојаност и отпорност, особине цењене уколико се тичу деловања у социјалном окружењу (храброст, одлучност, издржљивост и сл.), али и када је у питању физиолошко обележје (снажан, стамен). У непрекидној борби за опстанак ове карактеристике се додатно промовишу, што потврђује да су појмовне метафоре, не само оне универзалне (ЕНТИТЕТ Х ЈЕ ЕНТИТЕТ Y), већ и специфичне, које се тичу разумевања посебних људских својстава (ЧОВЕК ЈЕ МАТЕРИЈА X), у једнакој мери културални и когнитивни ентитети и процеси.

2.3. КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЈА ЧОВЕКА КАО ФЛУИДА. Концепт материје обухвата и концепт човека као флуида. Пошто је типични флуид вода, премда ова именица нема фигуративних значења која би се односила на човека, семантика многих лексема имплицитно упућује на суштинску важност ове течности за поимање различитих човекових доживљаја, пре свега зато што се о многим емоцијама говори као о флуидима у човеку као *садржатељу* (уп. *Преплавила ју је љубав / нежност / туга. Прокључао је од беса / гнева. разг.*). Ову тврдњу подржава семантика многих глагола и девербалних придева (нпр. *узаврети, узбуркати се, смутити се, сјезерити се; бистар, мутан, смућен, помућен, узбуркан* и сл.). Нема сумње да у томе удела има и сâм састав човековог организма (који се састоји од 70% воде), као и познавање пожељних својстава воде (питкост, бистрина, чистоћа и сл.), али и стихијне моћи водене масе (*усталасати /се/, преплавити* и сл.). Животодавност, експанзивност и динамика воде, као свеприсутног флуида, покретачи су многих фигуративних значења речи и синтагми којима се описују унутрашњи немири и бурна преживљавања (нпр. *излив осећања*; уп. *излити /се/ – отворено показати, открити /расположења, мисли/*; *искипети – ражестити се; истрошити се, исцрпити се /од болести/*). Лако је уочити да је база ових семантизација обликована метафором ПОКАЗИВАЊЕ ОСЕЋАЊА / МИСЛИ ЈЕСТЕ ИЗЛАЗАК ФЛУИДА ИЗ САДРЖАТЕЉА. Немир и узбуђење такође се поимају као бурни покрети водене масе (уп. *узбуркати се, узаврети = узбудити се, ускомешати се*), док се обрнути процес сагледава као мирна вода (језеро) (уп. РМС: *сјезерати се / сјезерити се = смирити се, стишати се*).

Пошто се РАЗУМЕВАЊЕ / СХВАТАЊЕ поима као (јасно) ВИЂЕЊЕ (уп. Видим да сам погрешно), за способност логичког мишљења веома је важна перцепција, а с тим у вези и могућност „прозирања”, која се концептуализује као БИСТРИНА (уп. *бистар* човек = виспрен човек), док се на пометеност мисли и речи гледа као на *смућеност*.³ Придев *мутан* (*непрозиран, нечист од какве прљавитине или примеса; супр. бистар,*

³ РМС *смјутити* се 4. а. *доћи у стање збрке, пометености*. б. *збунити се, смести се, осетити се нелагодно*. в. *узнемирити се, узрујати се, узбунити се*.

прозиран) развија значења (РМС 5. фиг.) 'неодређен, нејасан' и 'узнемирен, нерасположен, забринут' (РМС 6. фиг.: *Изашао је мутан, разбијен и пошао низ ... улицу, пуст без мисли. Дав*). Глаголи *мутити*, *мутљати*, *мућкати*, као и сложенице *мутивода*, *мутикаша* и изведенице *мутитељ*, *мутљив*, *мутљивац* и сл. имају наглашена негативна значења, која се (фигуративно) доводе у везу са разноликим реметилачким радњама и социјално непожељним особинама.⁴

Концепт флуида такође обликује и фигуративна значења глагола којима се именују човекови когнитивни капацитети и физиолошка стања, о чему сведоче гл. *изветрити*, *исхлатити* (РСАНУ: 2. *постати старачки слаб / најчешиће у духовном смислу* / *изнемоћати*, *посенилити*) и (и) *скопнети* (РСАНУ: 3. фиг. *изгубити снагу, свежину, оронутти, смршати*).

С друге стране, промена агрегатног стања, у зависности од висине температуре којом је условљена, може (последично) подразумевати деловање изразито негативних (*следити се*) или пожељних емоција (уп. *истопити се*), па се метонимијска потка *учинак топлоте / хладноће за емотивну реакцију и степен топлоте за темперамент* доводи у непосредну везу с одређивањем човека као *топлог* (РМС: 3. а. *који изражава саосећање, наклоност, срдчан*. в. *пун осећања, нежан*) или *хладног* (3. б. *равнодушан, неосетљив, нељубазан*):

- (1) Био је топао и љубазан према нама и споразумевали смо се на француском (СрпКор2013; www.rts.rs, 29. 1. 2010).
- (2) Целе те ноћи окретало се то невероватно коло уокруг, у његовој средини био је ритмајстер, хладан, неумољив; сам непомичан и нем, он није дао никоме да мирује и ћути (СрпКор2013; Иво Андрић, *На Дрини ћуприја*).

2.4. КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЈА ЧОВЕКА КАО ВАТРЕ. Концепт *ватре* у српском језику изразито је динамичан; у њему се огледају најживље активности подстакнуте животним страстима, снажном жељом и мотивацијом. Како се човек схвата као садржатељ емоција, од којих се многе схватају као *ватра* (уп. ЛЈУБАВ ЈЕ ВАТРА, ЛЈУТЊА ЈЕ ВАТРА, ТУГА ЈЕ ГОРЕЊЕ, БЕС ЈЕ ВАТРА; исп. Драгићевић 2010: 157, 165, 180, 200), нема сумње да топлоту, ватру и процес горења треба уврстити у концепт људског бића обухваћен материјом, јер без материје нема ватре. Метафора *ватре* у српском језику често има позитивне исходе, нарочито када се посматра као извор животодавне топлоте; тада јој се приписују енергија, полет и

⁴ РМС: **мүтити** (4) *уносити раздор, немир, подбуњивати*, (фиг.) *растуживати, жалостити* (о срцу, души); **мүћкати** (6) фиг. *петљати, мутити, сплеткарити*; **мүтљив** који *радо мути, буну, смутљив*. **мүтивода** онај који *отежава ситуацију, онај који воли, који хоће да збуну, мутикаша*; **мүтикаша**, **мүтљивац** / **мүтљивица** – *интригант(киња)*; **мүтимйр** онај који *мути мир*.

крепкост, док се њено одсуство изједначава с губитком виталности (СТРАХ ЈЕ ХЛАДАН, исто, 190). Отуда лексема *ватра*⁵ окупља значења усмерена на човека у којима се огледају најразличитији облици агилности, силине осећања и живости делања (страст, занос, одушевљење, храброст, духовна снага, али и оштрина критике, гнев, јарост), а будући да се асоцијативно повезује са сјајем, бодрешћу и брзином, таква слика опстаје и у одсуству пламена, што се огледа и у значењима им. жар 2. фиг. *одушевљење, усхићење, занос*. 4. *сјај (обично у очима)* (РМС).

Енергија топлоте и светлости у придевима *запаљив* и *горљив* (запаљив 2. фиг. *који се лако, брзо одушевљава, загрева за нешто, распаљује због нечега*; горљив 2. фиг. а. *ватрен, одушевљен*. б. *ревностан, вредан*. в. *пожртвован, самопрегоран*) очитује се као максимална динамика духа (одушевљење, усхићење, занос; уп. ИНТЕНЗИВНЕ ЕМОЦИЈЕ СУ ТОПЛОТА, Лејкоф и др. ²1991: 143), а тако је и код већине глагола горења (запалити /се/, изгорети, изгарати, разгрејати /се/)⁶, код којих семе *топлоте, силине, животности* и *светлости* сједињују полет телесног и духовног у човеку. За разлику од њих, глаголи гашења (згаснути, сагорети, угасити /се/, угулити /се/ и др.)⁷ постављени су опозитно, па се кроз наглашено одсуство поменутих сема (*топлота –*, *сила / животност –*, *светлост –*) као

⁵ У РСАНУ читамо: **ва́тра** 1. а. *запаљена материја кад горећи развија топлоту и светлост, огањ*. 2. *боја ватре, румен, руменило (на лицу)*. 4. а. *повишена телесна температура, бунило*. б. *телесна, животна топлота*. – Ухватила га за руку, која је горела последњом ватром (Живад. 2, 7). 5. фиг. *писмени или усмени напад, грдња, оштра критика*. 9. а. *страст, страственост, љубав, љубавна жудња*; жар. б. *занос, одушевљење*. 10. а. *љутња, гнев, јарост*. б. *жучност*. в. *сила; жестина; ватреност*. г. *жив темперамент*. 12. *храброст, смелост, одважност; надахнуће, духовна снага, инспирација*. – Он осети у себи ватру која човека извештава о богоданом дару; и тако поста појета (Мил. М. Ћ. 17, 195). 16. (у придевској служби) *који у великој мери има неку особину а. веома вредан, жустиар, хитар (на послу)*. – Беше ватра за работу ... вредна ... ради и све поје ... волешем гу, кад потрчи! (Срем. 8, 155). в. *одважан, куражан, храбар (човек, јунак)*. г. *кочоперан*. д. *веома привлачан, заносан*. – Обично је озбиљна, фина као у салону, данас врагољаста, ватра (Шен. А. 4, 67).

⁶ РСАНУ: **запа́лити** 2. фиг. *учинити, утицати да се нешто развије, распали, разбукти*. б. *одушевити некога за нешто, привући, придобити*. в. *одушевити се, загрејати се за нешто, бити понет нечим*. **изго́рети** 2. *за истицање интензитета неког осећања (страсти, жеље, стида и сл.)*. **изга́рати** 3. фиг. а. *бити обузет каквим великим осећањем, каквом великом траићу*. б. *жудети за неким или нечим*. 4. фиг. *радити неуморно, с пуном преданошћу, не штедећи себе*. **ра̀згрејати** 2. фиг. *испунити пријатним осећањем, орасположити; привући, заинтересовати*. **ра̀згрејати се** *орасположити се, развеселити се под дејством алкохола*. 2. фиг. *пасти у ватру; одушевити се, занети се*.

⁷ РСАНУ: **зга́снути** 3. фиг. б. *престати живети, умрети*. – Четврт сата ... прије но ће згаснути на својој таваници, Зимко је ... мислио на добру вечеру (Михал. С. 1, 19). РМС: **саго́рети** фиг. *пропасти од претераног напрезања, од напорног рада или од тешке болести*. – Његов живот [је] сагорео на раду пре времена. Бел. **уга́сити** 2. фиг. б. *смирити, стишати (гнев, бес, јарост)*. 4. *разг. зло проћи, пропасти*. **угу́лити се** 1. *престати горети или светлети, угасити се*. – фиг. Она ће изгорети сама у себи, угулити се као остављена

заједнички именилац јавља *нестанак* (виталности), те се обе семантичке групе могу сматрати репрезентима контрастно постављених континуума *топло – хладно, силно / животно / светло – немоћно / неживотно – мрачно* (уп. СВЕТОСТ ЈЕ МАТЕРИЈА + / ДОБРО → живо, динамично : ТАМА ЈЕ МАТЕРИЈА – /ЛОШЕ → неживо, нединамично).

2.5. КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЈА ЧОВЕКА КАО САДРЖАТЕЉА.

Поимање човека као садржатеља незаобилазно је приликом разматрања концептуализације емоција, које разумевамо као флуиде, жива бића (човека, животињу, биљку), (наг)природне силе, а такође и као (операбилне) објекте који се могу давати, узимати, изгубити, наћи и др. (уп. Перез Рул 2001/2: 183–184; Драгићевић 2010). Поред квалитета садржатеља, важни су облик садржатеља и степен његове испуњености. Отуда, иако прид. *празан* означава духовну ограниченост, прид. *пун* не може се сматрати правим опозитом у смислу процене духовног садржаја, јер *испуњеност* може упућивати на оптимално присуство позитивних, али и негативних садржаја, тј. емоција, расположења и сл. (нпр. човек *пун* радости, среће / туге, бола; *пун* доброте / злоће и сл.). Ипак, *испуњеност* и *пуноћа* говоре у прилог постојању и реализацији капацитета личности (духовних, емотивних и интелектуалних; нпр. *пун* идеја), што доприноси да се овај квалитет чешће убаја у пожељне.

Поред постојања садржаја, важне компоненте су видљивост и доступност, које се опoјмљују преко концепата *отворености* и *затворености*⁸, који се пре свега односе на осећања и духовни „простор”, а с тим у вези и на слободну вербализацију емотивних стања у непосредној комуникацији, и на социјалну улогу коју такво понашање обликује (уп. *закопчан*):

- (3) Она сасвим друге нарави. Отворена, говорљива и насмејана (Срп-Кор2013; Саша Божовић, *Теби, моја Долорес*, Београд: Четврти јул, 1984).
- (4) Мој дух, затворен у себе, постао је доступан осећању захвалности, сласти заједничког нежног живота (СрпКор2013; Јан Потоцки, *Рукопис нађен у Сарагоси*, Београд: СКЗ, 1988).

светиљка. Сим. 2. фиг. *нестати*, *изумрети*, *искоренити се*. – Код краљева њиних утули се раса, стара смелост њина нестале тог часа. *Панд*.

⁸ Ови концепти лако су препознатљиви у значењима антонимних придева *отворен* и *затворен* (РСАНУ: **отворен** 8. а. који нескривено исказује своје ставове, осећања и др.; који није уздржан, који се без устезања, радо поверава, искрен. б. својствен таквој особи, који јасно, нескривено одражава јасна расположења, неприкривен. д. често у ген. синтагмама, уз им.: глава, памет, разум, дух и сл.) *уман, разуман, проицљив, бистар*. 9. а. који делује јавно, неувијено. б. који се не скрива, не прикрива, који се показује, испољава *отворено, нескривено, неприкривен, јасно изражен, испуњен. затворен* 2. а. који не открива своја осећања и расположења, који се нерадо поверава, *закопчан, уздржан*. б. на којему се не огледају осећања, расположења, промене у њима, *непрозиран, недокучив; непредусретљив, резервисан*).

- (5) Никада дотад закопчани професор Тарановски није био тако говорљив (СрпКор2013; Миодраг Поповић, *Великани старог Филозофског факултета у Београду*, у: *Политика*, 10. 10. 2001).

Позиција у садржатељу, нпр. *врх*, *дно*, сагласно оријентационим метафорама ДОБРО ЈЕ ГОРЕ и ЛОШЕ ЈЕ ДОЛЕ, користи се за представљање друштвене хијерархије, а на исти начин – према својој типичној позицији – концептуализује се и материја (уп. РСАНУ: кајмак 2. фиг. *горњи друштвени слој*, *сталеж*. РМС: талог 2. в. *нижи*, *декласирани друштвени слојеви*, *људи са друштвеног дна*, *олош*, *полусвет*). Међутим, концепт *дна* није једнообразан, што се огледа у битно различитим фигуративним значењима ове лексеме.⁹

2.6. КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЈА ЧОВЕКА КАО (И)РЕГУЛАРНОГ ОБЛИКА. За пометеност и збуњеност, као и за сва слична стања и манифестације несналажљивости и неналажења начина од стране појединца да се адекватно постави и/или реагује у каквој ситуацији, нема погоднијег изворног домена од *ирегуларног облика предмета*, којим се сликовито успоставља аналогија између хаотично постављене предметности и „облика” човекових лоше артикулисаних реакција. Метафора ирегуларности (ИРЕГУЛАРНА СПОЉАШЊОСТ, тј. ФОРМА / ОБЛИК ЈЕ ИРЕГУЛАРНА НУТАРЊОСТ /ДУХОВНО СТАЊЕ/) опонира метафори канонског облика и хармоничности (уп. бити уравнотежен : изгубити равнотежу), а већи број глагола и од њих изведених придева показује широк дијапазон дисторзија које се повезују с различитим типовима неспретности у понашању (вербалном и невербалном): *Спетљао се*, па све нешто *мрси* и *завијено* говори, рек’о би човек да је *смотанко*, срећом, није увек такав. (разг.) и сл.:

- (6) ...оженио се најзад овде и времешан момак, за кога се сматрало да је некако уврнут, донекле ишчашен... (СрпКор2013; *Политика*, 17. 1. 2001).
- (7) Некада анатемисани као смотани и невешти, људи који пишу и већину послова обављају левом руком... (СрпКор2013; rts.rs, 12. 8. 2008).

Несумњива афирмација регуларног облика и става, када је у питању човек, али и све што га окружује, огледа се у изједначавању аномалне форме с мање или више озбиљним недостацима који су социјално непожељни (закренут = *својеглав*, *на своју руку*; уврнут = *чудан*, *настран*; сулуд. и сл.).

⁹ У првом случају семантика је детерминисана схемом (социјалне) вертикале, док је, из другог угла гледано, иста позиција схваћена као повлашћена и скровита, па зато резервисана за најдрагоценије. *Значајно* се опажа као физичка особина, а њена важност сигнализивана је *средишњим* местом (уп. срце, душа) и позицијом која обезбеђује заштиту – *унутрашње* и *дубоко* (уп. ЗНАЧАЈ ЈЕ ФИЗИЧКО СВОЈСТВО, ЗНАЧАЈ ЈЕ ВЕЛИЧИНА, исп. Лејкоф и др. ²1991: 13).

Промена форме (*отупети, уоштрити се, укалупити се* и сл.), као и модификација структуре (*омекшати, смекшати, отврднути, углачати се* и др.) упућују на реакције које су резултат социјалног и емоционалног прилагођавања.

Карактер се посматра као облик / форма (јер се сматра да га је могуће разумети посматрањем начина, тј. *облика* понашања), те је у овом изворном домену активна метафора ПРОМЕНА ФОРМЕ ЈЕСТЕ ПРОМЕНА САДРЖАЈА, тј. СВОЈСТАВА, а следствено њој и ОБЛИКОВАЊЕ ЉУДСКОГ КАРАКТЕРА ЈЕСТЕ ОБЛИКОВАЊЕ ПРЕДМЕТА (уп. *избрусити се, уобличити се, тесати = формирати, обучавати, васпитавати; привикавати културним навикама*).

Најзад, човек концептуализован као солидан (компактан) објекат може, осим промени облика, бити подвргнут промени канонске позиције, што се на појмовном плану испољава као губитак равнотеже: *узбуљати се, уздрмати се, срушити се* и сл.

- (8) Он је угрожен, али му дух није уздрман, он се не распада у парампарчад... (СрпКор2013; Раде Кузмановић, *Дан и ноћ*, Београд, 1993).
- (9) ...наше осећање идентитета озбиљно је угрожено и ми се морамо бранити како би се пољуљана равнотежа личности опет како треба успоставила (СрпКор2013; Владета Јеротић, *Човек и његов идентитет*, Београд: Ars Libri, Земун, 2007).

Глаголи и девербативни придеви (*пољуљан, уздрман, срушен* и др.) не јављају се само као дескриптори психичких стања и човекове социјалне позиције, већ се употребљавају уз апстрактне именице којима се именују друштвено релевантни односи и вредности (уп. *пољуљано поверење / пријатељство; уздрман ауторитет / стандард; срушена нада / вера* итд.). Отуда можемо закључити да су метафоре конзистентности (исп. Вељковић Станковић 2018: 216–217, нап. 84) и стабилности неизоставан део концепта здравог духовног стања појединца и добро утемељених друштвених вредности.

2.7. КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЈА ЧОВЕКА КАО СЛОЖЕНОГ ОБЈЕКТА. Објекти једноставне структуре, већином они који се убрајају у потцењену предметност, веома често су изворни домени за лоше особине, нпр. за глупост (глуп човек = *ћускија, буздован, батина* и др.) и у књижевном језику и у жаргону (уп. Вељковић Станковић 2018: 234). То, међутим, не значи да сложени, полифункционални објекти имају повлашћено место када је у питању карактеризација човека. Као што фигуративна значења именица с оваквим референтима показују, за именовање људског својства бира се, по правилу, једна карактеристична особина, али не обавезно према критеријуму престижности, нити пожељности (уп. аутомат фиг. *онај који*

без размишљања врши наређења; марионета фиг. особа, лице које служи као оруђе у туђим рукама, којим управља други, и сл.). Ипак, структурна сложеност дозвољава да се објекат посматра из различитих углова, па није необично да такве лексеме развијају и по неколико – понекад доста различитих – фигуративних значења. Такав је случај с им. *лутка*¹⁰, чији је фигуративни опсег одређен (а) семом *лепо* у позитивном смислу, (б) семом *лепо* у негативном смислу (*физичка лепота за одсуство других квалитета*) и (в) семом *операбилно* у негативном смислу (*операбилност за одсуство воље, духовне и социјалне аутентичности*).

Да примарну улогу у успостављању аналогича између сложених објеката и човека имају најистакнутија својства показују и именице из домена грађевине и делова грађевине (уп. *стуб*, *стојер* и сл.), посебно када су у питању објекти који денотирају трошан, оштећен грађевински објекат (метафора ЧОВЕК ЈЕ ГРАЂЕВИНСКИ ОБЈЕКАТ очитује се и код глагола: *срушити се*/, *обрушити се*, *поткопа/ва/ти*, *руинирати*; *градити се*, *изградити се*, *уградити се* и сл.):

- (10) Иако је Божич, сад, био само руина оног Божића, он је, у Бечу, још увек, имао приступа у друштво својих некадањих другова... (СрпКор2013; Милош Црњански, *Друга књига сеоба*, Антологија српске књижевности, Учитељски факултет).
- (11) То више није био млад човек, већ читава рушевина младости што се одржава и изванредном жилавошћу, и тесним дебелим омотима око бедара (СрпКор2013; Растко Петровић, *Африка*, Београд: Нолит).
- (12) Патријарх Павле је сав свој живот посветио служби Богу и своме роду и себе уградио у живот наше цркве и нашег народа (СрпКор2013; rts.rs 15. 11. 2009).

2.8. КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЈА ЧОВЕКА КАО МУЗИЧКОГ ИНСТРУМЕНТА. Код лексема с архисемом *музички инструмент* фигуративност је већином подстакнута асоцијативним везама са човековим говором, при

¹⁰ РСАНУ: *лутка* 3. фиг. а. *лепа, дотерана женска особа; у пеј. значењу: уопште особа без правих, обично духовних вредности, празна, испразна особа*. б. *особа која се поводи за другим, којом други управља; особа која служи као оруђе у спровођењу туђих намера, играчка, марионета, пион*. *лутак*¹ 2. фиг. а. *гиздавац, кцош, фићфирић, помодар*. б. *мушка особа која се поводи за другим, којом други управља, која служи као оруђе у спровођењу туђих намера, марионета, пион*. – Одмах позна, шта су наумили ... | Власт краљеву да преузму на се, | А од краља да начине лутка (Новић 5, 52). (в. РСЈ: *лутка* 2. *лутак* 2.).

Поред им. *лутка*, у неким случајевима се са сличним значењем могу се употребити и им. *марионета* и *пион*, али у друкчијим контекстима (нпр. Наиме, у „Невидљивима” уметници постају марионете у рукама неких скривених „инжењера душе” (СрпКор2013; *Политика*, 10. 7. 2008); Калмиков рече: „Ми смо у ствари пиони на шаховском пољу, а пиони не знају где ће их метнути играчева рука...” (СрпКор2013; Михаил Шолохов, *Тихи Дон*, превод Милоша Московљевића, Београд: Просвета, 1974).

чему преовлађује запажање непожељних облика и начина изражавања, као и непријатна акустичка сензација којом је говор праћен. Тако су чак и *гусле*, као инструмент уз који су наше епске песме (ис)певане, те је стога стекао статус значајне културе, посматране из угла снижене динамике, за епику својствене дигресивности и облика стилизације који подразумевају различита понављања, у деривату *гуслати* развиле пејоративно значење (*гуслати* пеј. разг. *стално понављати, говорити једно те исто; зановетати*; уп. РСЈ и РМС). Занимљиво је да таква семантизација, коју наведени глагол данас има у разговорном језику, изостаје у РСАНУ, што показује не само еволуцију значења¹¹, већ имплицитно и њене узроке, који, претпостављамо, корен имају у губљењу афинитета за певање и слушање народне поезије у пратњи гусала, па и у постепеном удаљавању од традиционалних вредности. Веома сличну семантику развија и гл. *гудети*¹ (РСАНУ: 3. фиг. б. *говорити, причати; понављати једно те исто /усмено или писмено/*), којим се именује свирање на било ком гудачком инструменту (РСАНУ 1. б. *производити звуке, мелодију /о гудачким инструментима/*); зато бисмо рекли да се детериорација у овом случају (3. фиг. б) односи пре свега на неумешно свирање и непријатан звук који се притом производи, а не на одбојност према гудачким инструментима уопште.

Финоћа и квалитет звука доводе се у везу с лепим, разговетним и смисленим говором преко метонимије *акустичке особине инструмента за квалитет казивања*¹², па се сваки облик непримереног и нелепог језичког испољавања сагледава као какофонија произведена (зло)употребом каквог једноставног, обично потцењеног инструмента (уп. РСАНУ: *дромбуљати* 2. фиг. подр. а. *говорити којешта, лупетати; дрндати* 2. б. *жаморити, жагорити; говорити којешта, наклапати, торокати; гунђати, чантрати*;

¹¹ С друге стране, застаревање значења примећујемо код секундарног значења им. *гусле*, које се у савременом српском језику веома ретко употребљава као синоним за *виолину* (исп. РСАНУ *гусле* 2. в. *виолина*. – Сватови иду из града под гуслама /Шен. А. 9, 168/.).

¹² Не само произвођење звука на једноставном, примитивном инструменту (уп. *дйплити* 2. фиг. пеј. покр. а. *проводити време бесмислено; зајавати; живети без онога што је потребно, нормално у животу*. б. *говорити којешта, брбљати*), већ и музицирање на каквом год инструменту или предмету (*дјндаати* 2. а. *рђаво, досадно, нескладно свирати /обично на инструменту са жицама/. б. жаморити, жагорити; говорити којешта, наклапати, торокати; гунђати, чантрати; дјндаало и дјндаало* в. фиг. пеј. *мизучки инструмент са жицама*. 2. разг. *брбљива особа, наклапало*), па и свирање уопште (РМС: *свирати* б. вулг. *говорити некоме нешто што му није мило или пријатно да слуша, звоцати*) посматра се као потцењена, неозбиљна или непримерена активност (РМС: *трубити* 2. фиг. а. *разносити, ширити гласине, сензационалне вести*. б. *позивати; говорити /обично понављајући нешто више пута/*), због чега многи глаголи с овим значењем имају пејоративна значења, а често је такав случај и код именица, посебно оних којима се именују инструменти прости грађе (уп. РСАНУ: *дјдук* 2. фиг. погр. *глуп, ограничен човек, глупак, блесан*. б. покр. *тром, нерадан, лењ човек, ленитина*).

дрндало 2. разг. *брбљива особа, наклапало*. и сл.). Сувишним и одбојним сматра се неумесно понављање без размишљања (уп. РСАНУ: верглати фиг. *лако и брзо нешто говорити /наизуст, не мислећи и сл./*; верглаш фиг. *онај који говори брзо, не мислећи*), а посебно неумереност у говору, брбљивост, која се такође повезује с иритантним звуком различитих справа (уп. клепетуша 2. фиг. *брбљивица, торокуша; блебетало; чегрталка*. 2. фиг. *особа која говори којешта, блебеће, блебетало*; чегртати. 2. фиг. *говорити којешта, брбљати, блебетати*; чакетало 3. фиг. *онај који говори којешта, који блебеће, блебетало*):

- (13) Он је верглао уобичајене туристичке фразе: Марко Поло је из Кине донео шпагете и барут (СрпКор2013; *Политика*, 9. 1. 2010).
- (14) Ова клепетуша изговорила је још неколико сличних глупости... (СрпКор2013, Јарослав Хашек, *Доживљаји доброг војника Швејка у Првом светском рату*, књ. 1, Београд: Култура, 1989, превео Станислав Винавер).
- (15) А сад на посао! ... И не трубимо о томе унаоколо! (СрпКор2013, Борислав Пекић, *Беснило*, Београд: БИГЗ, 1987).

3. Закључни осврт

Човек све доживљаје, утиске пропушта кроз властите филтере – чулне и мисаоне; своју спољашњу и унутрашњу „архитектуру” позајмљује окружењу и истовремено препознаје себе у наизглед несродним облицима, структурама и својствима. Да бисмо рекли штогод о себи и свом карактеру, који се најбоље испољава у поступцима и начинима делања, улазимо у несродне домене, од њих преузимамо неке кључне особине и „заодевамо” се њима. Тако се удевамо и у концепт неживог (нпр. говоримо о *паметним телефонима, (не)поузданим уређајима, симпатичним стварима, агресивним облицима* итд.). Однос ових двају домена, као и осталих у оквиру ВК, успоставља се метонимијски (*инанимантно за анимантно*), а у поддоменима се препознаје у метафорама (општим ЧОВЕК ЈЕ ОБЈЕКАТ / МАТЕРИЈА и бројним посебним, исп. Вељковић Станковић 2018: 208, нап. 76).

Човеков карактер посматрамо као кохерентан скуп карактеристика који, упркос индивидуалним цртама, може бити приписан већем броју људи који их деле, а особине као релативно стабилна својства која се манифестују у друштвеном окружењу. Таква, подразумевана стабилност доводи до изразите активности изворног домена *форме / облика*, у чијим се разноликим видовима препознају појединачне особине. У реилексеме пројектоване етноспецифичне вредности фаворизују канонски облик (за разлику од деформисаног, в. 2.6, уп. ЛЈУДСКА ОСОБИНА ЈЕ НАЧИН ОФОРМЉЕНОСТИ), канонску кохерентност (уп. КАРАКТЕРНА ОСОБИ-

НА ЈЕ СПЕЦИФИЧНОСТ ОБЈЕКТА) и канонски капацитет садржатеља (исп. концепт квалитета садржатеља, в. 2.5), у односу на које се – као пожељне особине – одмеравају и у српском језику вреднују отпорност, функционалност (на основу које се схватају различити облици људских способности), степен социјалне уклопљености, емотивни капацитет и духовна снага.

ИЗВОРИ

- РМС 1967–1976:** *Речник српскохрватскога књижевног језика*, I–VI, Нови Сад: Матица српска.
- РСАНУ 1959–2017:** *Речник српскохрватског књижевног и народног језика* (т. I–XX), Београд: САНУ, Институт за српски језик.
- РСЈ 2011:** *Речник српскога језика* (ур. Мирослав Николић), Нови Сад: Матица српска.
- СрпКор 2013:** *Корпус савременог српског језика* (СрпКор), верзија СрпКор2013, Група за језичке технологије Универзитета у Београду, 2013.

ЛИТЕРАТУРА

- Вељковић Станковић 2018:** Драгана Вељковић Станковић, *Како мислимо речи – прилози проучавању когнитивних аспеката српске лексике*, Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду, Јасен.
- Драгићевић 2010:** Рајна Драгићевић, *Вербалне асоцијације кроз српски језик и културу*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Лејкоф и др. 1991:** George Lakoff, Jane Espenson, Alan Schwartz, *Master Metaphor List*, Berkeley: University of California.
- Перез Рул 2001/2:** Carmelo Perez Rull, „The Emotional Control Metaphors”, *Journal of English Studies* Vol. 3 (2001–2), 179–192.
- Расулић 2004:** Katarina Rasulić, *Jezik i prostorno iskustvo*, Beograd: Filološki fakultet.